

ARTIN HİNDİOĞLU’NUN HAZİNE-İ LUGAT, DICTIONNAIRE TURC-FRANÇAIS ADLI ESERİ ÜZERİNE*

*On Study Called Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français
by Artin Hindoğlu*

Yavuz KARTALLIOĞLU**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 17-25

Öz: Artin Hindoğlu tarafından hazırlanan ve 1838 yılında Viyana’da basılan “Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français” tespit edilebilen ilk Türkçe-Fransızca sözlüklerdendir. Hindoğlu, sözlüğünü yazı dilinden çok konuşma dilini, yani kelimelerin telaffuzlarını öğrenmek isteyenler -seyyahlar ve iş adamları- için hazırladığını belirtir; bu yüzden sözlüğü diğer Türkçe-Fransızca sözlüklerden ayıran en önemli özellik kelimelerin telaffuzlarının da gösterilmiş olmasıdır. Kelimeler aynı zamanda Latin harfleri ile de yazıldığı için Arap harfli imlânın gizlediği Türkçenin ünlü ve ünsüzleri açıkça görülmektedir. Sözlükte hem yazı dili hem de konuşma dili bir arada kaydedilmeye çalışılmıştır; bu da özellikle alıntı kelimelerin aslı, ara ve Türkçeleşmiş şekillerinin bir arada görülmesini sağlar. Ara ve Türkçeleşmiş şekiller alıntı kelimelerin, özellikle de Arapça ve Farsça kelimelerin o dönemdeki aslı imlâlarına çoğu zaman uymayan telaffuzlarıdır. Makalede önce Artin Hindoğlu ve sözlüğü hakkında bilgi verilmiş, sonra sözlükteki veriler konuşma ve yazı dili özellikleri bakımından karşılaştırmalı olarak -diğer çeviri yazılı metinlerdeki kayıtlarla da karşılaştırılarak- incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artin Hindoğlu, Hazine-i Lugat, çeviri yazılı metin (transkripsiyon metni), Osmanlı konuşma dili, telaffuz (söyleyiş).

Abstract: “Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français”, prepared by Artin Hindoğlu and published in 1838 in Wien, is one of the first Turkish-French dictionaries. Hindoğlu states that he prepared the dictionary for those who wanted to learn spoken language rather than literary language, mainly for trippers and merchants. Thus, the property that makes the dictionary different than the others is that it presents also the pronunciations of the words. As the words are also written in Latin script the vowels and consonants which are concealed by Arabic script can be observed. In the dictionary both written and spoken languages were recorded and this causes original, intermediate and Turkish forms to be seen all together. Intermediate and Turkish forms are the pronunciations of the Arabic and Persian borrowed words which did not generally comply with the original pronunciation in that period. In the article, information about Artin Hindoğlu and his dictionary is given then the data in the dictionary is analyzed in terms of properties of literary and spoken languages with comparisons with the records of other transcription texts.

Keywords: Artin Hindoğlu, Hazine-i Lugat, transcription text, spoken Ottoman Turkish, pronunciation.

* Bu makale, 24-26 Nisan 2014 tarihleri arasında Kırgızistan’ın Bişkek şehrinde düzenlenmiş olan *VI. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu*’nda sunulan “Artin Hindoğlu’nun ‘Hazine-i Lugat’ Adlı Eseri Üzerine” başlıklı bildirisinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE yavuzkartallioğlu@gmail.com. Gönderim Tarihi: 18.01.2018 / Kabul Tarihi: 25.04.2018

Artin Hindoğlu

Artin Hindoğlu, 1780’de Kütahya’da doğmuştur. O dönemde Osmanlı Ermenilerinin dili Türkçe olduğu için iyi bir Türkçe bilgisine sahiptir; 1795 yılında İstanbul’a, oradan da 1805’te Venedik’e geçmiştir. 1812 yılına kadar San Lazzaro adasındaki Ermeni manastırında Ermenice ile bazı Batı dillerini öğrenmiştir. 1817-1818 yıllarında Viyana’ya yerleşmiş, orada Almancayı öğrenerek 1824-1831 yılları arasında Türk dili hocalığı yapmış, daha sonra Viyana’da İmparatorluk Yüksek Mahkemesinde tercümanlık yapmıştır. İlk eseri Fransızca izahlı Türkçe öğreten bir kitaptır. 1829’da Almanca açıklamalı Türkçe grameri ve 1831’de Fransızca-Türkçe Sözlük adlı eseri Viyana’da basılmıştır (Pamukciyan 2003: 73, 74). Bu makaleye konu edilen “Türkçe-Fransızca Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français” adlı sözlüğü ise 1838 yılında yine Viyana’da yayımlanmıştır.

Transkripsiyon Metinleri

15. yüzyıldan itibaren Batılı araştırmacılar tarafından Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren pek çok eser yanında Osmanlı Türkçesinin sözlük ve gramerleri de yazılmaya başlanmıştır. Türkçe kelimelerin Arap harflerinin yanında daha çok Latin, az olarak da Kiril, Grek veya Ermeni harfleriyle kaydedildiği bu tür metinler *transkripsiyon metinleri* veya *çeviri yazılı metinler* olarak adlandırılmaktadır. Bu gramer ve sözlüklerin en önemli özelliği Arap kökenli Türk alfabesinde görülmeyen ünlü ve ünsüzleri açıkça göstermeleridir. Bunların hazırlanmasında asıl amaç, Türkçeyi öğrenmek ve ilgilenenlere öğretmektir. Bu eserleri, sanki günümüz için çözümlenmiş ve yazıya geçirilmiş bir tür *ses kaydı* olarak düşünmek gerekir (Kartallıoğlu 2011: 26).

Hindoğlu’nun Ağzından Eseri

Artin Hindoğlu, eserini yazı dilinden çok konuşma dilini göstermek ve Türkçe telaffuzlara ihtiyaç duyanlara telaffuzları öğretmek için yazdığını şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Osmanlı döneminde yazılan eserlerin çoğu Türklerin konuşmasını yansıtmaktan uzaktır. Bu sözlük Almanların kuramsal ve uygulamalı olarak kullanımı için hazırlandı, değişen konuşmalara yer verildi, böylece Türkçe konuşma dilinin yayılması amaçlandı. Kurallara dayalı şekillerden çok, her yaşayan dilde olduğu gibi Türkçede var olan kullanımlar verildi. Görevlerim esnasında ben Türklerin günlük konuşma dilleri konusunda araştırma imkânı buldum, sözlükte de mümkün olduğunca bu konuşmaları kullandım. Orta ve yakın doğu gezilerinde faydalı olacak bir Türk dili el kitabı hazırlamaya çalıştım. Sözlük, ticaret alanındaki bütün kelimeleri kapsar, bunların telaffuzlarını verir. Bütün bunlar bu çalışmanın diğerlerinden farkını ortaya koyar. Özellikle, seyyahlar ve iş adamları için Türk dilinin günlük kullanımlarını öğrenmelerini sağlar.” (Hindoğlu 1838: I, II).

Türkçe-Fransızca Hazine-i Lugat

“Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français” adlı sözlük tespit edilebilen ilk Türkçe-Fransızca sözlüklerdendir. Tek cilt, 533 sayfadan ibaret olan eserde yaklaşık on beş bin madde başı yer almaktadır. Sözlük iki sayfalık bir önsöz ile başlar. Sonraki

birer sayfada harflerin ses karşılıkları ile ilgili bilgiler ve kısaltmalar yer alır. Sözlüğün madde başları, kelimelerin Osmanlı Türkçesi alfabesi ile Arap alfabesi sırasına göre dizilmesinden ibarettir. Her madde başı hem Osmanlı Türkçesi alfabesi hem de Fransızca temelli Latin harfleri ile dizilmiş kelimelerden oluşturulmuştur. Bunun sebebi de Artin Hindoğlu'nun o dönem Türkçesinde var olan yazı ve konuşma dili arasındaki farklılıkları göstermek istemesidir.

Madde düzeninde Hindoğlu, kelimenin Türkçe veya yabancı kökenli olmasına göre farklı gösterimler benimsemiştir. Türkçe kökenli kelimeler, açıklanırken madde başının yanında Fransızca anlamı yer alır:

ابلا abla, la soeur ainés (3); اوينجى oyoundjou, joueur, m. (89); يازلو yazele, écrit (500).

Türkçe kelimenin klasikleşmiş yazılışı ile telaffuzu arasında fark varsa bu “halk dilinde, bayağı biçimde, kabaca” anlamına gelen *vulgaiement* kelimesinin kısaltması olan vulg. ile kaydedilir ve maddenin devamında kelimenin geçtiği bazı yapılardan örnek verilir:

اتمك étmék, (vulg. اكمك ékmék), pain, m. اچى اتمك itji, mie; f. اتمك قيوغى ékmék kaboughou, croûte, f. (7); استما isitma, (vulg. setma) fiévré, f.; طومتقى toutmak, avoir la fiévré (33).

Alıntı kelimelerin kökeni büyük harfle (A., P.), Türkçe anlamı parantez içinde mutlaka gösterilir:

شكوفه chukufé, P. (tjijék) fleur, f. (289); لطمه latmé, A. (chamar) soufflet, m. (411).

Sözlükte Kullanılan Fransız Telaffuzu Temelli Latin Alfabesi

Artin Hindoğlu, Türkçe kelimeleri Osmanlı Türkçesi alfabesinin yanında Fransız alfabesi temelli bir Latin alfabesi¹ ile de dizmiştir. Bu usul, 1838 yılında Türkçedeki bütün ünlü ve ünsüzlerin açıkça görülmesine imkân verir. Hindoğlu, “Bu Kitapta Kullanılan Harfler” başlığı altında sözlüğünü yazarken kullandığı Fransız telaffuzu temelli Latin alfabesindeki bazı harfleri İtalyanca, İngilizce, Fransızca, Ermenice ve Rumca gibi diller ile karşılaştırarak açıklamıştır. Hindoğlu'nun sözlüğünde kullandığı transkripsiyon sistemi şöyledir:

a) Ünlüler:

a = a: acıktır- *adjekter-* (9), bahça, bağçe *baqhtja*, *baghtjé* (98)

e = é: ecr, ecir *édjr*, *édjir* (9), eyvence *éyléndjé* (57)

ı = e: ıskara *eskara* (36), kadirga *kadergha* (358), fıçı *fetje* (346)

i = i: iyren- *iyren-* (56), inci, incü *indji*, *indjou* (70)

o = o: oklağı *oklaghe* (83), horos *qhoros* (208)

ö = eu: öksüz *éuksuz* (84), körşebek, köstebek *kiorchébék*, *kéustébék* (400, 402)

u = ou: uvak, ufak *ouvak*, *oufak* (74), kurbağa *kourbagha* (360)

ü = u: üçüncü *utjundju* (76), üzüm, yüzüm *uzum*, *yuzum* (80)

1 Çeviriyazılı metinlerdeki ünlü ve ünsüzlerin dillere göre gösterim sistemi ile ilgili olarak şu iki makalede daha detaylı bilgi vardır: Kartallıoğlu, Yavuz (2010a), “Çeviriyazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri”, *Dil Araştırmaları*, 87-146; Kartallıoğlu, Yavuz (2010b), “The Relation of Vowel Points and Pronunciation in the Texts of Ottoman Turkish”, *Türkbilgi*, 137-143.

b) Ünsüzler:**b = b:** babakoru *baba korou* (97), caba *djaba* (178)**c = dj:** canavar *djanavar* (178), bacı, baci *badje, badji* (98)**ç = tj:** çamçak, çemçe, çamça *tjamtjak, tjémtjé, tjamtja* (187), ağaç *aghatj* (48)**d = d :** dalgıç *dalgjedj* (314), ademlik, adamlık *adémlik, adamlek* (18)**f = f :** fayık *fayek* (337), aferin, aferim *aférin, aférim* (52)**gaym = gh:** garaz, garez *gharaz, garéz* (334), ağu, ağı *aghou, aghe* (50)**hı = qh:** halik *qhalik* (204), habyar, havyar *qhabyar, qhavyar* (206)**k = k :** kafes *kafés* (367), etmek *étmék* günl.² ekmek *ékmék* (7), ölçek *éultjék* (85)**l = l :** lebbeyk, lebbey *lébbéyk, lébbéy* (410), balıkçı *balekdje* (105)**m = m :** macun *madjoun* (448), çamur *tjamour* (177), adem, adam *adém* (17)**n = n :** nacak *nadjak* (473), enek *énék* (57), öyren- *éuyrén-* (84)**p = p :** patırdı *paterde* (98); pepeyi, pepegü *pépéyi, pépéguu* (108)**r = r :** ruba, uruba *rouba, ourouba* (250); arı *are* (25); kalbur *kalbour* (334)**s = s :** saatçı *saatdje* (261); baskın *basken* (120); tesis *téésis* (143)**ş = ch:** şadı *chade* (283); kaşağı *kachaghe* (365)**t = t :** tambur *tambour* (441); otak, otağ *otagh* (74); dat (215)**v = v:** vakt, vakıt *vaket* (491); ovmaç *ovmadj* (87); dev, div *dév* (231)**y = y:** yalnız *yalenez* (503); kaygana *kayghana* (380); köy *kéuy* (406)**z = z:** zeyrek *zéyrék* (260); üzr, özl *uzr, éuzr* (325); binamaz, beynamaz *béynamaz* (140)**İnceleme**

Artin Hindoğlu, *Hazine-i Lugat*'ta kelimelerin telaffuzlarına özellikle dikkat edip bunları kayıt altına almaya çalıştığı için onun verileri diğer çeviri yazılı metinlerle karşılaştırılarak önce konuşma dili, sonra yazı dili özellikleri bakımından incelenecektir.

I. Konuşma Diliyle İlgili Özellikler

Sözlükte konuşma dili ile ilgili özelliklerin bir kısmı daha önceki çeviri yazılı metinlerdeki verilerle benzer. Bunlar bir yandan daha önceki çeviriyazılı metinlerdeki verileri sağlamlaştırırken bir yandan da konuşma dilinin tarihi seyrini açıkça takip edebilmeye imkân tanır. Hindoğlu'nun telaffuzlarla ilgili verileri, Osmanlı Türkçesi alfabeti ile yazılmış metinlerde tespit edilmesi neredeyse imkânsız olan, bir kısmı önceki çeviri yazılı metinlerden beri süregelen, bir kısmı sadece Hindoğlu'nun sözlüğünde kaydedilmiş olan verilerdir. Hindoğlu'nun konuşma ile ilgili kayıtları telaffuz, fonoloji, çok şekillilik ve morfonoloji (morfofonoloji) bakımından şöyle incelenebilir:

1. "Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français" adlı sözlükte *vulg.* (*vulgarizasyon*, yani *halk arasındaki, konuşmadaki (kaba) şekil* kısaltması ile kelimelerin halk arasındaki şekilleri gösterilmiştir:

etmek *vulg.* ekmek (7): Hindoğlu'ndan önceki çeviri yazılı metin yazarları da kelimeyi çoğunlukla *ekmek* şeklinde göstermişlerdir: ekmek *echméch* (Argenti 1533:

2 Bu kısaltma makalede "günlük dilde, konuşma dilinde" anlamında kullanılmıştır.

165), 1544: ekmek (Yağmur 2014: 625), ekmek (Molino 1641: 74), ekmek, etmek (Tulum 2011: 655), etmek *etmec* (Vaughan 1709: 76), etmek günl. ekmek (Clodius 1730: 406, 507), etmek (Holderman 1730: 74), ekmek *ékmék* (Viguiet 1790: 53), ekmek, etmek (Preindle 1791: 6, 88), ekmek (Carbognano 1794: 527), etmek (Davids 1832: 21), etmek (Jaubert 1833: 49), ekmek (Schroeder 1835: 126). Bu veriler karşılaştırıldığında kelimenin telaffuzunun, yani konuşmadaki şeklinin 16. yüzyıldan beri büyük oranda *ekmek* olduğu görülmektedir.

istifrag *vulg.* istifra (etmek) (32): Hindoğlu'nun verdiği bilgiye göre kelimenin telaffuzunda sondaki ünsüz düşürülür. Diğer çeviri yazılı metinlerde de aynı bilgi verilir: Carradori 1650: istifra (Rocchi 2011: 191), istifra, istifrah *istifra*, *istifrah* (Viguiet 1790: 456). Viguiet, Türkçeleşme sürecinde sondaki ünsüzün düşürülmeden önce g > h değişimi sonucunda oluşmuş olan *istifrah* şeklini de kaydetmiştir.

isitma *vulg.* sıtma *setma* (33): Hindoğlu, yazıda *isitma* şekli devam etse de telaffuzun *sıtma* şeklinde olduğu bilgisini verir. Diğer çeviri yazılı metinlerde de çok şekillilik gözlemlenmektedir: sıtma *sittmá* (Argenti 1533: 234), isitma, sıtma *isitma*, *sıtma* (Molino 1641: 68, 69), isitma günl. sıtma (Tulum 2011: 987), sıtma, isitma *ifitma* (Clodius 1730: 208), sıtma (Holderman 1730: 100), sıtma *setma* (Viguiet 1790: 356), isitma *ifitma* (Preindle 1791: 117), isitma (Davids 1832: 127), sıtma *szitma* (Schroeder 1835: 138).

issidjak *vulg.* sıcak *sedjak* (38): Bu kelimenin telaffuzunda /i/'li şekil daha yaygındır. Hindoğlu'nun telaffuza ait olarak gösterdiği şekli ilk olarak Meninski kaydetmiştir: isicak *jssiggiäch* (Argenti 1533: 185), ısı, isicak günl. sıcak (Tulum 2011: 750), ıssicak *issijac* (Vaughan 1709: 77), ıssicak *isfiçiak* (Clodius 1730: 99), ıssicak *issidgak* (Davids 1832: 122), ıssicak *issydjâq* günl. Sıcak *sydjaq* (Bianchi 1843: I, 250).

serasime *vulg.* sersem (39): Telaffuzdaki şekil ilk olarak Argenti'de geçer. Diğer çeviri yazılı metin yazarlarınınca kelimenin yazıda iki şekli gösterilmiştir: sersem *serfém* (Argenti 1533: 233), serâsime, âsimeser, sersâm, günl. Sersem (Tulum 2011: 292), sersam *fersam* (Clodius 1730: 763).

iştihâ *ichtiha* *vulg.* iştah *ichtah* (40): Asli şeklin *iştihâ* olduğunu ama telaffuzda bunun *iştah* şekline dönüştüğünü ilk gösteren Meninski'dir: iştihâ günl. iştah (Tulum 2011: 1003), iştah, iştihâ *ichtah*, *ichtiha* (Viguiet 1790: 359).

ügürtlemek *vulg.* üyütlemek (84): Hindoğlu ك ile kaydedilensesin /y/ olarak halk arasında telaffuz edildiği bilgisini verir.

2. Arap harfleri ile geleneksel imlaya göre dizilen pek çok kelime Latin harfleri ile telaffuz edildikleri şekilde sözlükte kaydedilmiştir. Bu telaffuzlardan birisi de ك ile kaydedilen sesin telaffuzdaki durumudur. Türkiye Türkçesi konuşma dilinde /ğ/ ünsüzü ön ünlülerin yanında /y/ ünsüzüne dönüşebilir (Ergenç 1995: 39; Coşkun 2000: 253, 254). Sözü edilen /y/'li telaffuz sadece Türkiye Türkçesi dönemine ait olmayıp Osmanlı Türkçesi döneminden beri vardır. Hindoğlu, ön ünlülü kelimelerde ك harfini Latin harfleri ile büyük oranda /y/ olarak kaydetmiştir: üyütleme (14), لوكت öyüt (83), öğrenmek (84), ikindiyyin (94), beyen-, bileyi (125), deyirmi (128), meleyi (202),

deyiştirmek (226), deyenek (227), دوکمه düyme, دوکه düye, döyecek (235), زوکرت züyürt (259), سدلکن südlüyen (266), ايکنه iyne (278), سوکت söyüt, سوکک söy- (279). Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunan /ğ/ grafemi Osmanlı konuşma dilinde Hindoğlu'ndan önce de Latin harfleri ile /y/'li kaydedilmiştir: övüt, öyüt *euvut*, *euyut* (Viguiet 1790: 243), öyüt *öjüt* (Schroeder 1835:135), öyren- *oiren-* (Molino 1641: 271), öyren- *öjren-* (Schroeder 1835: 135), beyen- *bejen-* (Schroeder 1835: 123), deyirmi *déyirmi* (Viguiet 1790: 359), deynek *déynék* (Viguiet 1790: 362), deynek *deynek* (Schroeder 1835: 124), düyme *duymé* (Viguiet 1790: 363), iyne, îne *îyné* (Viguiet 1790: 357). Bu konuda en sistemli eserlerin başında Hindoğlu'nun sözlüğü gelir.

Aşağıdaki kelimeler de konuşmaya ait verilerdir ve bunların büyük bir kısmı Hindoğlu'ndan önceki diğer metinlerden de tanıklanabilir:

eylik (12): eylik *ejlik* (Harsany 1672: 2), eylik, eyülik (Tulum 2011: 694, 696), eylik *eilyk* (Clodius 1730: 198), eylik (Preindle 1791: 5), eylik *ejlik* (Schroeder 1835: 126), eyilik, eylük, eylik *ejilik*, *eilük*, *eilik* günl. yıllık *jilik* (Zenker 1866: 152, 155).

دکن dükyan, tükyan (10, 225): k > y değişmesi sadece Hindoğlu'nda tespit edilebilmiştir.

ahır (<ahir) (14): ahır *achér* (Argenti 1533: 128), âhır (Tulum 2011: 261), ahır *achyr* (Clodius 1730: 218), ahır *aqher* (Viguiet 1790: 169).

olsun-ossun (85): ossun (Viguiet 1790: 301).

yokarı (105): Pek çok çeviri yazılı metinde bu şekil görülür.

sovuk (267): savuk, sovuk *saúch*, *soúch* (Argenti 1533: 236, 231), souk, sovuk (Tulum 2011: 1607), sovuk (Duman 2005: 312), souk, sovuk *so-ouq*, *fovouq* (Viguiet 1790: 220).

3. Sözlüğün genelinde yazı ve konuşma diline ait veriler yan yana kaydedilmiştir. Hindoğlu, bunları kaydederken yanlarına *vulgarizasyon* kelimesinin kısaltılmış şekli vulg. veya herhangi bir kelime yazmamıştır. Fakat gerek Türkçe gerekse alıntı örnekler incelendiğinde Hindoğlu'nun yazı ve konuşmadaki şekilleri ayırma gayreti içinde olduğu açıkça sezilmektedir. Aşağıdaki örneklerde parantez içindeki şekiller konuşma dilindeki şekillerdir ve şu başlıklar altında incelenebilir:

a) Osmanlı konuşma dili aracılığı ile Türkiye Türkçesi yazı ve konuşma diline geçmeler:

بت but, (put) (108), پركار pergar, (pergel) (114), بزستان bezestan, (bedesten) (117), بستان bustan, (bostan) (118), پكسمت peksimat, (peksimet) (125), بلوط belut, (pelid) (126), بنفشه benefşe, (menekşe) (127), بوغچه boğça, (bohça) (133), تاقیه takeye, (takke) (143), ترازو terazu, (terazi) (151), خسته qhaste, (hasta) (209), خفکان qhafakan, (afakan) (210), خمبره qhumbara, (kumbara) (212), دوربين durbin, (dürbün) (232), روسپی ruspi, (orospu) (251), سببان seyban, (seymen) (272), شبان şuban, (çoban) (284), شكنبه şikembe, (işkembe) (289).

b) Hem 19. yüzyılda hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında var olanlar:

اولسون olsun, ossun (85), برابر beraber, (barabar) (111), خزینه qhazine, (hazna) (209), دپمه depme, tepme, (tekme) (220), زردالو zerdalu (zerdeli) (256), زقوم zakkum, (zekem) (256), ساعت saat, (sahat) (261), سلسله silsile, (sinsile) (273).

c) Türkçeleşme süreci tamamlanmayan ara şekil: سبزوات sebzevat, (zavzavat) (263).

Bu madde ile ilgili olarak alıntı kelimelerin asli, ara ve değişmiş (Türkçeleşmiş) şekillerini görmek mümkündür:

سرو serv, سروى servi, (selvi) (269), سلو selv (selvi) (274): Hındoğlu'na göre *selvi* sadece konuşmadaki şekil olup yazıda yoktur. Asli şekil *serv* ve ara şekiller *servi*, *selv* yazıdaki şekillerdir.

مردبان merdüban, مردون merdiven (433), نردبان nerduban, نردوان nerdiven (merdiven) (478): Hındoğlu, kelimenin asli, ara ve Türkçeleşmiş şekillerini birlikte kaydetmiştir. Kelimenin konuşmadaki şekli parantez içinde verilen *merdiven* şeklindedir.

4. Yazı dilinin özellikle eklerde gizlediği telaffuzlar Latin harfleri ile açıkça görölmektedir. Latin harfli yazılışlar dudak uyumunun tarihî seyri için birer delil niteliğindedir; konuşmada dudak uyumu vardır ama yazı bu uyumu göstermez. Aşağıda örnek verilen +(s)I teklilik üçüncü şahıs iyelik eki, +cI isimden isi yapma eki, +(I)ncI isimden isim yapma eki Arap harfli imlada hep ى ile yazılmıştır ve bu ekler dudak uyumuna en son bağlanan ekler olarak kabul edilir. Hındoğlu, Arap harflerine göre uyumsuz görölen eklerin aslında telaffuzda dudak uyumuna bağlı olduğunu Latin harfli kayıtları ile göstermiştir:

بوز صویى, بوز صومان تویى (302), صومان تویى (237), دوماغولو dumagılı (237), آرزوسى arzusu (22), یوز صویى (303), طاتلو tatlı (308), یابان طاوغی yaban tavuğu (310), طاووقى tavukcu (311), طقوزنجى dokuzuncu (313), عاشورا كونی (322), عثمانلو osmanlı (323), فرنجى furuncu (343), قان سجوغى kan sucuğu (353), قرنجه لو karıncalı (362).

5. Osmanlı imlasında sürekli د ile yazılan bazı ekler ت ile kaydedilmiştir: الشترمق alıştırmak, بارشترمق barıştırmak (100), پكشترمك pekiştirmek (125), توتشترمق tutuştırmak (169), صوقشترمق sokuştırmak (305), قاشترمق kavuştırmak (354).

Eklerin bazıları Arap harfli imlada د ile yazılsa da Latin harfleri ile ت'li kaydedilmiştir: اوتدرمق avutturmak, اوتدرمك öttürmek (74). Hındoğlu'nun sözlüğünde Arap harfli imlanın göstermediği ünsüz benzeşmelerini de görmek mümkündür.

II. Yazı Diliyle İlgili Özellikler

1. Artin Hındoğlu'nun sözlüğü, 19. yüzyılda Bianchi ve Mallouf'un yazmış oldukları daha hacimli Türkçe-Fransızca sözlüklerden özellikle Arapça ve Farsça veya diğer alıntı kelimelerin Türkçe anlamlarını parantez içinde kaydetmiş olması ile ayrılır:

اجتماع ictima, A. (dernek) (8), آرا ara, P. (güzellendirici) (19), ارتفاع irtifa, A. (yüksélmé) (20), أویزه avize, P. (asğı) استرپه usturpa (stropa) (kalmın sopa) (88), پراكنده perakende, P. (dağımık) (112), پروقه peruka, (yalancı saç) (116), ضربه daraba (su için) (307), مير mir, P. (buyurucu) (472), وفادار vefadar, (kafadar) (491), همسايه hemsaye, P. (komşu) (497).

2. Yazı dilinde de bazı kelimelerde çok şekillilik madde başlarında görülmektedir. Bunun sebebi de Türkçe kökenli kelimelerde dudak uyumu ve ünsüz benzeşmesine bağlı şekillerin, alıntı kelimelerde ise asli şekil ile Türkçeleşmiş şeklin bir arada olması, kullanılmasıdır:

اخر ahır ~ اخور ahor (14), استیو üstüpü ~ استیبی üstübü (28), اسلامبول islambol ~ استلامبول istambol (37), اتمك etmek ~ اتمك ekmek (58), ایلچی ilçi ~ ایلچی elçi (61), انجی inci ~ انجو incü (70), انگلیز İngiliz ~ انگلس İngiliz (72), اول ol ~ او o (73), بالوس balyos ~ بالوس baylos (106), پاموک ~ پاموک pamuk (106), نیلوفر ~ نیلوفر nilüfer (86), ایرو ayru ~ ایری ayrı (93), پاپوش papuş ~ پابوچ pabuc (98), باغچه بان bağçeban ~ باغچه وان bağçevan (103), پرشنبه perşembe ~ پنجشنبه pençşembe (115), برخوردار berhordar ~ برخودار berhudar (115), تلال tellal ~ دلال dellal (165), جب ceb ~ جیب ceyb (178), زمرّد ~ زمرّد zümürd (223), دربند derbend ~ دروند dervend (203), هانی hani ~ حانی hanı ~ حانی kamı (257).

III. Rumeli Ağızlarının Verileri

Sözlüğün yazıldığı dönemde bazı kelimelerin Rumeli ağızlarındaki şekilleriyle kullanıldığı görülmektedir³. u > o, ö > ö

اوسانمق osanmak (80), اوغراشمق oğraşmak, اوغرلمق oğurlamak, اوغرامق oğramak (82), اویانمق oyanmak (88), بوغا buga (132), بویک böyük (136), بویمک böyümek (136), گوزل güzel, گوزل gözəl (401), گویرجن göyercin, گویرجن göyercin (403), گویگؤ گویegü, (güveyi) (406).

Sonuç

Artin Hindoğlu'nun Hazine-i Lugat adlı eseri bir sözlük olmasına rağmen 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki kelimelerin telaffuzlarını en iyi şekilde kaydeden eserlerin başında gelmektedir. Eserde Latin harflerinin de kullanılmış olması özellikle ünlülerin açıkça görülmesini sağlamakta, bu dönem üzerinde çalışanlar için çok önemli telaffuz verileri sunmaktadır. Eserde konuşma dili verileri olarak gösterilen "ekmek, sıtma, istifra, sıcak, sersem, iştah" gibi kelimelerdeki Türkçeleşme süreci -Türkiye Türkçesi gramerlerinde verilen bilginin aksine- Türkiye Türkçesi döneminde değil Osmanlı Türkçesi döneminde tamamlanmıştır.

Gerek Türkçe gerek alıntı kelimelerdeki telaffuz farklılıkları bazı kelimelerin imlasını da değiştirmiş ve bunun sonucunda çoklu imlalar ortaya çıkmıştır. Sözlükte telaffuzlara ait en dikkat çekici özellik ön ünlülü kelimelerde ک harfinin ses değerinin /y/ olarak gösterilmesidir.

İstanbul ağzı üzerinde sadece Anadolu ağızlarının değil Rumeli ağızlarının da etkili olduğu sözlükteki bazı kelimelerin telaffuzunda görülmektedir. Her metin yayınında ilk hecedeki yuvarlak ünlüleri sadece dar (u, ü) okumaya çalışmak, bunların geniş (o, ö) de olabileceklerini göz önünde bulundurmamak bugünden geçmişe bakmak, geçmişini kendi içinde zaman dilimlerine göre değerlendirememek anlamına gelir.

3 Rumeli ağızlarının izlerini taşıyan benzer şekiller erken dönemlerde yazılmış çeviri yazılı metinlerde de kaydedilmiştir. 1520'li yıllara ait tespit edilen ilk Latin harfli Türkçe çeviri yazılı metinde geçen otuz (otuz), boni (bunu), imorta (yumurta), kobur (kubur) yuvarlaklaşmaları ile dar ünlülü durt (dört), yul (yol) kelimeleri Rumeli ağızlarının yazıya geçmiş ilk örnekleri olmalıdır (Yağmur 2015: 260, 262).

Kaynakça

- ADAMOVIÇ, Milan (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (Çeviren: Aziz Merhan), Ankara: TDK Yay.
- BIANCHI, Xavier (1843). *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas de (1794). *Primi Principi della Gramatica Turca*, Roma.
- CLODIUS, Johannes Christianus (1730). *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig.
- COŞKUN, M. Volkan (2000). "Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 9, Bahar 2000, s. 251-260.
- DAVIDS, Arthur Lumley (1832). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- DUMAN, Musa (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: TDK Yay.
- ERGENÇ, İclal (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü: Bir Deneme*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- HARSANY, Jakab Nagy de (1672). *Colloquia Familiaria Turcico Latina Seu Status Turcicus Loquens, Coloniae Brandeburgicae*.
- HİNDÖĞLU, Artin (1838). *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne.
- HOLDERMANN, Jean Baptiste Daniel (1730). *Grammaire Turque*, Constantinople.
- JAUBERT, Amedee (1833). *Elements de la Grammaire Turke*, Paris.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010a). "Çeviri yazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri", *Dil Araştırmaları*, 87-146.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010b). "The Relation of Vowel Points and Pronunciation in the Texts of Ottoman Turkish", *Türkbilig*, 137-143.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara: TDK Yay.
- ROCCHI, Luciano (2011). *Il Dizionario Turco-Ottomano di Arcangelo Carradori (1650)*, Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- MOLINO, Giovanni (1641). *Dittionario Della Lingua Italiana Tyrchesca*, Roma.
- PAMUKÇIYAN, Kevork (2003). *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul: Aras.
- PRIENDEL, Josephvon (1791). *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin.
- SCHROEDER, Guillaume (1835). *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiars et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay.
- VAUGHAN, Thomas (1709). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- VIGUIER, Pierre François (1790). *Éléments De La Langue Turque*, Constantinople.
- YAĞMUR, Ömer (2014). "De Turcarum Ritu et Cereamoniis (1544) İçerisinde Bulunan Çeviri Yazılı Sözlük Üzerine", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı II 30 Eylül - 4 Ekim 2013*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 619-633.
- YAĞMUR, Ömer (2015). "Pietro Lupis Valentiano'nun İtalyanca-Türkçe Çeviri Yazılı Sözlüğünde Ses Olayları", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, s. 243-278.
- ZENKER, Julius Theodor (1866-1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, C. I-II, Leipzig: Verlag Von Wilhelm Engelmann.